

XVI-WIECZNE *POMIANNIKI* Z MONASTERÓW WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO

1. *Pomianniki*

Pomianniki zwane też *sinodikami*, *dyptychami* lub *książeczkami zadusznymi* były księgami zakładanymi głównie przy monasterach (rzadziej przy parafiach). Wpisywano do nich imiona żywych i zmarłych, które wspomniano później podczas św. Liturgii lub innych okazjonalnych nabożeństw (molebny, panichidy)¹. W dzisiejszej liturgice prawosławnej *pomiannik* to nieduża książeczka zawierająca tekst nabożeństwa za żywych – molebien, oraz za zmarłych – panichida. Wierni wpisują do *pomianników* imiona swych bliskich, żywych oraz oddzielnie umarłych i podają książeczki kapłanom z prośbą o modlitwy za nich.

Pomianniki, o których pragnę mówić w niniejszym tekście, to *pomiannik* supraski z monasteru Zwiastowania Najświętszej Marii Panny w Supraślu, *pomiannik* żyrowicki z monasteru Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny w Żyrowicach oraz *pomiannik* słucki z monasteru św. Trójcy w Słucku. Wszystkie wymienione *pomianniki* są przechowywane w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie. *Pomianniki* te można traktować jako księgi liturgiczne, ale też jako swego rodzaju gatunek literacki.

Problem jest bardzo złożony, bowiem określenie *pomiannik* tak naprawdę ma węższe znaczenie niż określenie *sinodik*, a wyrażenia te są często używane zamiennie. Na Rusi pod nazwą *sinodik* funkcjonowały natomiast trzy różne pod względem zawartości i funkcjonalności typy rodzajów ksiąg, związane jednak z tematem wspomniania zmarłych. Były to: *Wsielenski Sinodik*, *Pomiannik* i *Pomiannik* z synodycznymi wstępami. Ponadto, nie bacząc na bogatą porewolucyjną historiografię *sinodika* w XX wieku, te trzy typy ksiąg były opisywane pod jedną nazwą. Tymczasem *sinodik* w ciągu dziejów jego istnienia spełniał różne funkcje, a co za tym idzie – jak już wspomniałem – również zawartość miał różną. *Sinodik* funkcjonował jako typowy *pomiannik* przeznaczony do czytania w czasie nabożeństw cerkiewnych, jako *pomiannik* z rozwiniętym wstępem o charakterze pouczającym do czytania w jadalniach monasterskich podczas posiłków, a także jako zbiór tekstów o treści moralnej, pouczającej, dogmatycznej, hagiograficznej, apokryficz-

¹ Por. A. Gil, *Pomiany chelmski*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, Rok (3), Lublin 2005, s. 102, przyp. 1.

nej, zawierający modlitwy za żywych i zmarłych, bez wymieniania imion konkretnych osób, bogato ilustrowany miniaturami².

2. Supraśl

Supraski monaster Zwiastowania NMP był najważniejszym ośrodkiem duchowym XVI-wiecznego prawosławia w Rzeczypospolitej. Monaster ten był w XVI wieku drugim po Ławrze Kijowsko-Pieczerskiej ośrodkiem mniszym Kościoła prawosławnego na ziemiach Rzeczypospolitej. W historii Kościoła prawosławnego monaster w Supraślu zajmował i zajmuje miejsce szczególne. W nim to bowiem skoncentrowane zostały osiągnięcia różnych dziedzin kultury Kościoła wschodniego, odzwierciedlające jego bliskie kontakty z dorobkiem religijnym i kulturowym innych narodów słowiańskich. Początki monasteru supraskiego sięgają 1498 roku. Wtedy to wojewoda nowogródzki i marszałek Wielkiego Księstwa Litewskiego Aleksander Chodkiewicz wraz z ówczesnym biskupem smoleńskim Józefem Sołtanem założyli monaster w Gródku. Jednak usytuowanie to – w pobliżu tętniącego życiem zamku gródeckiego – nie odpowiadało wymogom życia mniszego. Z tego powodu część mnichów powróciła do Kijowa, a pozostała przeniosła się w 1500 roku na uroczysko Suchy Hrud, dając początek Ławrze Supraskiej. W 1501 roku wybudowano drewnianą cerkiew św. Jana Teologa, patrona ojca Aleksandra Chodkiewicza – Iwana, który zginął w niewoli tureckiej. W dwa lata później rozpoczęto budowę murywanej cerkwi Zwiastowania NMP. Fundacja cerkwi klasztornej została potwierdzona w 1505 roku tomosem patriarchy konstantynopolińskiego Joachima³.

Monaster supraski utrzymywał ściśle kontakty z czołowymi ośrodkami życia religijnego Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej i za granicą. Bliskie kontakty monasteru z Kijowem, Słuckiem, Moskwą, Serbią, Bułgarią i Grecją pozwoliły na skoncentrowanie w nim dorobku kulturowego wielu narodów. Ławra Supraska stała się ośrodkiem myśli teologicznej. Mnisi suprascy, broniąc kanonów Kościoła prawosławnego, pozostawali otwarci na nowe nurty filozoficzne i religijne. Na taki charakter ośrodka wpływ miało niewątpliwie jego położenie na granicy Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego, a zatem na styku różnych prądów religijnych i filozoficznych chrześcijaństwa wschodniego i zachodniego. Oddziaływanie kultur narodów wschodniosłowiańskich i bałkańskich uwidoczniło się w zbiorach biblioteki klasztornej, architekturze i malarstwie ikonograficznym.

Oprócz *pomiannika* supraskiego jednym z najbardziej znanych zabytków kultury prawosławnej pochodzących z Supraśla jest *Diesiatihlaw*, kodeks ksiąg biblijnych pochodzący z 1507 roku (a zatem obchodzimy obecnie 500-lecie jego powstania) przepisany przez Mateusza Dziesiątego, wybitnego kopistę, który ostatnie lata swego życia spędził właśnie w Supraślu⁴. Kodeks Mateusza Dziesiątego jest przechowywany w Bi-

² I. V. Dergacheva, *Sinodik s literaturnymi predisloviyami: istoriya vznikoveniya i bytovaniya na Rusi*, „Drevnyaya Rus” 4, 2001, s. 88-89, 95.

³ Na temat dziejów monasteru supraskiego zob. A. Mironowicz, *Supraśl jako ośrodek kulturalno-religijny w XVI wieku*, Leimen 1984; tenże, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998.

⁴ A. Naumow, *Monaster supraski jako jeden z głównych ośrodków kulturalnych Rzeczypospolitej, w: Z dziejów monasteru Supraskiego*, Białystok 2005, s. 107-108.

biotece Rosyjskiej Akademii Nauk w Petersburgu. O Mateuszu Dziesiątym również wspomina *Pomiannik supraski*:

Rod z Toropca miasta z Moskwy błahorodnego Matwieja Janowicza napisawszaho i nadawszoho w monastyr supraskij knigu wielikuju rekomoju Diesiatogław. W let ot rozdania mira 7015 roku hospodniaho 1507 ho⁵.

Pomiannik supraski, który jest przedmiotem niniejszego wystąpienia pochodzi z roku 1631, zawiera 150 kart i jest kopią XVI-wiecznego oryginalnego *pomiannika*. Autorem kopii był mnich supraski Stefan Kochaniewicz⁶. Oryginalny *Pomiannik supraski* zaczął być spisywany przez ihumena Pafnucego Siehienia na początku XVI wieku.

Pomiannik supraski zawiera informację o początkach monasteru supraskiego. Jako rok założenia wymieniany jest rok 1500. Pierwszym ihumenem monasteru był natomiast wspomniany Pafnucy Siehień, mieszczanin „rodem z Bielska”. Pierwszą cerkwią natomiast niewielka cerkiew św. Jana Teologa „poświęcona przez Józefa metropolitę”. W monasterze znajdowała się też trapeza (jadalnia) „na prichoźdzenie bratii”⁷.

Z *Pomiannika* dowiadujemy się też, że główna cerkiew monasterska Zwiastowania NMP posiadała dwa ołtarze boczne; jeden poświęcony księciem ruskim świętym Borysowi i Glebowi, drugi świętym Antoniemu i Teodozemu Pieczerskim. *Pomiannik* nazywa ich „stroicielami Pieczerskimi” i „naczalnikami obszczemu żytiju bohospasajemaha grada Kijewa”⁸. Początek budowy cerkwi datowany jest na rok 1503 (co jest zgodne z informacjami pochodzącymi z innych źródeł⁹), a jej ukończenie na rok 1511. Według *Pomiannika*, Cerkiew ta została poświęcona przez metropolitę kijowskiego Jonasza 15 października, na dzień Eutymiusza Nowego (sołuńskiego) i męczennika Łukiana z Antiochii. *Pomiannik* nie podaje, w którym to było roku określa natomiast indykt 3, co wskazuje właśnie na rok 1511. Jednakże wówczas poświęcenia cerkwi nie mógłby dokonać Jonasz, który zmarł w roku 1506. Najprawdopodobniej zatem metropolita Jonasz dokonał poświęcenia kamienia węgielnego pod budowę cerkwi w roku 1503, a wyświęcenie gotowej cerkwi nastąpiło w roku 1511. Za datą ta przemawia też fakt, że ihumen Pafnucy otrzymał od króla Zygmunta Starego zgodę na budowę murowanej cerkwi dopiero w 1510 roku¹⁰. W tym samym roku ihumen Pafnucy zmarł, a jego następcą został ihumen Kalist¹¹.

⁵ Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie (dalej: BLAN), F. 19-89.

⁶ A. Naumow, *Monaster supraski...*, dz. cyt., s. 110.

⁷ BLAN, F. 19-89, k. 8. Warto w tym miejscu zauważyć, że metropolita Józef, który poświęcał cerkiew św. Jana Teologa, to ówczesny metropolita kijowski Józef Bułharynowicz (1498–1501). Fakt wyświęcenia cerkwi przez Józefa Bułharynowicza daje niektórym współczesnym badaczom podstawę do kwestionowania roli biskupa Józefa Sołtana przy zakładaniu monasteru. Zob. N. Morozowa, S. Tiemczin, *Drevniejszeje rukopisi supraskogo Błagowieszczenskogo monastyria (1500-1532 gg)*, w: *Z dziejów monasteru Supraskiego*, s. 135-136, przyp. 2. Z faktu wyświęcenia cerkwi przez Józefa Bułharynowicza nie wynika fakt braku zaangażowania w fundację monasteru biskupa Józefa Sołtana, jak twierdzili autorzy tego tekstu.

⁸ BLAN, F. 19-89, k. 8.

⁹ *Archieograficzeskij Sbornik Dokumentow odnosiaszczichsia k istorii Siewiero-Zapadnoj Rusi izdawajemyj pri Uprawlenii Wilenskogo Uczebnogo Okruga*, (dalej: ASD) t. IX, Wilna 1870, s. 3.

¹⁰ Makarij (Bułhakow), *Istorija ruskoj cerkwi*, kn. 5, t. 9, Moskwa 1996, s. 115.

¹¹ ASD, s. 12.

Ihumen Pafnucy Siehień był także autorem zaleceń zawartych we wstępie do właściwego tekstu *Pomiannika*. Ihumen Pafnucy zaleca wspominać za zdrowie żywych i za spokój duszy zmarłych codziennie „molboju i prosforoju”, w soboty „molboju, kutieju i prosforoju” i w „panafidie triždy hod do hoda”¹².

Na kolejnych kartach *Pomiannika* wymienieni zostali metropolici kijowscy od początku istnienia metropolii. Spis zawarty w omawianym rękopisie wymienia metropolitów prawosławnych do końca XVI wieku, a od końca XVI wieku kijowskich metropolitów unickich. Następnie wymienieni są archimandryci (ihumeni) i mnisi suprascy pochodząc od ihumena Pafnucego Siehienia¹³.

Pomiannik supraski był uzupełniany o kolejne wpisy, aż do połowy XIX wieku. Oprócz zapisów wymienionych powyżej znalazły się w nim spisy biskupów smoleńskich, włodzimiersko-brzeskich i łuckich oraz imiona znakomitych rodów ruskich – fundatorów monasteru Chodkiewiczów oraz Sanguszków, Wiśniowieckich, Koreckich, Massalskich, Połubińskich, Zahorowskich, Bohowitynowiczów czy Sapiehów. Oprócz imion magnatów znajdujemy tu także nazwiska szlachty, mieszczan, a nawet chłopów. Ze szlachty wymieniona jest rodzina Semena Iwanowicza z Bociek czy rodzina podstarościego zabłudowskiego Iwana Sezkiewicza. Licznie reprezentowane są rody mieszczan bielskich. Znajdujemy Seheniewiczów, krewnych pierwszego ihumena supraskiego, Jewsejewiczów, Monocewiczów, Hackowiczów, Proniewiczów, Minczów, Choroszkiewiczów i inne nazwiska. Spotykane są także rody z Suraza, jak: Narkowicze czy młynarz Wasilko, Bociek, Łosic, Piszczaca, Zabłudowa i Kodnia. Zapisane zostały także nazwiska rodzin ze wsi Soce koło Bielska (Stecewicze), Kamienia (Martynowicze), Kornina (Studnikowicze), Ryboł (Hutorowicze), Kojłów (ród Wasyla) czy też Stadnik koło Siemiatycz¹⁴.

3. Żyrowice

Dzieje monasteru Zaśnięcia NMP w Żyrowicach związane są z objawieniem cudownej ikony Matki Boskiej¹⁵. Pierwsze objawienie ikony nastąpiło około 1514 roku. Wkrótce w miejscu tym powstało sanktuarium cudownego wizerunku. Liczne cudowne uzdrowienia dotyczyły coraz większej rzeszy wiernych. Dla zapewnienia im duszpasterkiej posługi ówczesny właściciel Żyrowic, Iwan Softan, ufundował monaster. Nie jest

¹² BLAN, F. 19-89, k. 10.

¹³ Tamże, k. 17.

¹⁴ Tamże, k. 19 i nast. Por. J. Hawryluk, *Z dziejów Cerkwi prawosławnej na Podlasiu w X-XVII wieku*, Bielsk Podlaski 1993, s. 120-121.

¹⁵ Monaster żyrowicki doczekał się wielu opracowań. Z prac XIX- i XX-wiecznych należy wymienić: P. Jankowski, *Krynice – Żyrowice*, Wilno 1853; Bogomolec (pseudonim), *Żyrowickij Świat-Uspienskiej monastyr*, „Cerkownyja Wiedomosti” 1891, t. II, nr 23; L. S. Pajewskij, *Drewnieje skazanije o Żyrowicach i o czudotwornom obrazie Żyrowickoj Bogomatieri*, Grodno 1897; W. Lewicki, *Korotka istoria ikony Żyrowyckoj Matery Bożej*, Żółkiew 1904; W. Charkiewicz, *Od Żyrowic do Wilna*, „Słowo” 1928, nr 269-270; tenże, *Żyrowice – lask krynice*, Słonim 1930; tenże, *Z mynułoho Żyrowickoj semynarii*, „Analecta O.S.B.M.”, Lwów 1928, z. 1-2; A. Mironowicz, *Jozafat Dubieniecki – Historia Cudownego Obrazu Żyrowickiego*, „Zeszyty Naukowe KUL”, nr 34, 1991, nr 1-2 (133-134), s. 213-232; P. Chomik, *Kult ikon Matki Bożej w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI-XVIII wieku*, Białystok 2003, s. 49-58.

znana dokładna data jego powstania. Należy przypuszczać, że nastąpiło to przed śmiercią fundatora, to jest przed 1575 rokiem¹⁶.

Pomiannik żyrowicki przechowywany w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk¹⁷ to księga pochodząca z XVIII wieku. Jednak ze względu na zawarte w nim informacje pochodzące z wieku XVI można przypuszczać, że jest on kopią wcześniejszego dokumentu. *Pomiannik*, o którym mowa, został zakończony w oficjalnie w roku 1763, jednak zawiera również dopiski z wieku XIX. Cały *Pomiannik* liczy 44 karty. Na karcie pierwszej wymienienie są patriarchowie, metropolici i arcybiskupi. Spis rozpoczyna Ignacy, łże-patriarcha Konstantynopola, a kończy metropolita unicki Józef Bułgak. Listę arcybiskupów rozpoczyna arcybiskup Mielecij (Melecjusz). Obok jego imienia widnieje późniejszy dopisek „Smotrycki”. Oprócz tego wymienione są imiona innych arcybiskupów bez podania nazwy diecezji, jaką zarządzali: Jakim, Jeremiej, Leon, Grigorij, Afanasij, Fieofan, Miefodij, Afanasij, Pawieł¹⁸. Na karcie drugiej wymienieni zostali konsultorowie i archimandryci żyrowiccy. Listę otwiera Simeon. Lista obejmuje 39 imion. Jako ósmy wymieniony został Iosafat¹⁹. Niewątpliwie chodzi tu o Jozafata Kuncewicza, który był unickim archimandrytą żyrowickim w latach 1613–1614. Ósma pozycja Kuncewicza na liście archimandrytów jest potwierdzeniem, że monaster żyrowicki został założony w XVI wieku jako prawosławny, bowiem monaster żyrowicki jako unicki funkcjonował właśnie od roku 1613. Od karty trzeciej widnieje spis hieromnichów żyrowickich. Wszystkich wymienionych imion jest 378. Od karty 7 spis imion sporządzony jest w języku polskim. Spis zakończony został w 1773 roku²⁰.

Karta trzynasta i następne zawierają spis hierodiakonów i zwykłych mnichów monasteru. Wymienionych zostało 119 imion²¹.

Na karcie 17 sporządzony został spis Sołtanów – fundatorów i ktitorów cerkwi i monasteru. Pierwszy z wymienionych to Józef Sołtan, metropolita, o którym w pomianniku zapisano „żył około 1511”²². Jak wiemy jednak, Józef Sołtan nie był fundatorem monasteru w Żyrowicach, lecz w Supraślu. Ba, pochodził z innej gałęzi rodu Sołtanów niż fundatorzy żyrowiccy. Metropolita Józef Sołtan pochodził z bojarskiej rodziny z powiatu łohojskiego i przed wstąpieniem w stan mniszy nosił imię Eliasz (Ilja)²³. Nie był zatem synem, jak twierdzili niektórzy badacze polscy²⁴, Aleksandra Sołtana (1482–1493), marszałka hospodarskiego, ojca fundatora pierwszej kaplicy w Żyrowicach, również Aleksandra. Ten właśnie Aleksander, podskarbi, a później marszałek nadworny

¹⁶ A. Mironowicz, *Jozafat Dubieniecki*, dz. cyt., s. 216.

¹⁷ BLAN, F. 19-91.

¹⁸ Tamże, k. 1.

¹⁹ Tamże, k. 2.

²⁰ Tamże, k. 3-12.

²¹ Tamże, k. 13-16.

²² Tamże, k. 17.

²³ A. Łapiński, *Zygmunt Stary a Kościół prawosławny*, Warszawa 1937, s. 15; A. Mironowicz, *Największa fundacja Aleksandra Chodkiewicza. Spór o charakter fundacji*, w: *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, pod red. J. Urwanowicza, przy współudziale E. Dubas-Urwanowicz i P. Guzowskiego, Białystok 2003, s. 534.

²⁴ J. Fijałek, *Kopiarz rzymski*, „Archiwum Komisji Historycznej”, Seria II, t. I, Kraków 1923, s. 75.

litewski został wymieniony w *Pomianniku* jako drugi na liście, jednakże z adnotacją „pierwszy fundator, za ktoroho cud sie pokaza w Żyrowicach”²⁵.

W dalszej kolejności wymienieni zostali: Iwan Aleksandrowicz Sołtan, uważany za fundatora monasteru, oraz jego synowie: Iwan, Jarosław, Dawid i Aleksander. Najstarszym synem Iwana Aleksandrowicza był Jarosław, który wkrótce sprzedał swoją część majątku Żyrowice wraz z cerkwią i monasterem swemu bratu Iwanowi. Iwan przeszedł na kalwinizm i nie dbał o rozwój monasteru, a z dóbr klasztornych pobierał podatki²⁶.

Ostatni z wymienionych w *pomianniku* Sołtanów to Daniel, syn Dawida, o którym napisano „zreksia kolatorstwa”²⁷. Zrzeczenie to nastąpiło w 1620 roku na rzecz metropolity unickiego Józefa Welamina Rutskiego. Po zrzeczeniu się ktiorstwa Daniel Sołtan 6 czerwca 1621 roku odsprzedał swoją część majątku Żyrowice kanclerzowi Wielkiego Księstwa Litewskiego Leonowi Sapieże za 5000 kop groszy. Ten z kolei nabyte dobra przekazał kasztelanowi smoleńskiemu Janowi Mieleszce, który w ten sposób stał się jedynym właścicielem całości dóbr Żyrowice²⁸.

W dalszej części *Pomiannika* wymienione zostają nazwiska rodów zasłużonych dla monasteru w Żyrowicach. W spisie odnajdujemy nazwiska: Tyszkiewiczów, Chodkiewiczów, Tryznów, Wołowiczów, Hlazinów, Denisewiczów, Zawiszów, Maskiewiczów, Mieleszków, Sapiehow, kniazów Połubińskich, kniazów Sokolińskich²⁹. Warto zauważyć, że przedstawiciele tych rodów zapisali się na trwałe również w dziejach całego Wielkiego Księstwa Litewskiego.

4. Słuck

Monaster słucki św. Trójcy po raz pierwszy w źródłach historycznych został wspomniany pod rokiem 1445. Założono go nieopodal miasta, na prawym brzegu rzeki Słucz. Jego założycielami byli przedstawiciele Olelkowiczów, książąt słuckich. Sprawowali oni opiekę i czynili uposażenia na rzecz monasteru w końcu XV i pierwszej połowie XVI wieku. Wśród nich warto wymienić księcia Symeona Olelkowicza, jego syna Jerzego Semenowicza Olelkowicza, oraz synów tego ostatniego: Jerzego, Iwana-Symeona i Aleksandra. Monaster szybko stał się jednym z duchowych centrów regionu. W końcu XV wieku w monasterze funkcjonowało skryptorium, a także – jak chcą niektórzy badacze – nawet szkoła przepisywania ksiąg. Kopiści z monasteru słuckiego mieli ścisłe powiązania z dworem Olelkowiczów. Z biblioteki monasteru św. Trójcy w Słucku korzystali autorzy *Kroniki Bychowca* i *Kroniki Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Opis monasteru św. Trójcy w 1494 roku podawał informację o 45 księgach rękopiśmiennych. Wówczas to pracował w monasterze diak Włodzimierz Jackiewicz, który przepisywał i iluminował kodeksy. To jemu właśnie przypisuje się autorstwo *Pomianni-*

²⁵ BLAN F. 19-91, k. 17.

²⁶ I. Stebelski, *O Prześwietnej Familii JMśc Sołtanów*, „Scriptores Rerum Polonicarum”, t. IV, Kraków 1874; s. 390-391; A. Mironowicz, *Jozafat Dubieniecki*, dz. cyt., s. 217.

²⁷ BLAN, F. 19-91, k. 17.

²⁸ I. Stebelski, *O Prześwietnej...*, dz. cyt., s. 393-394; A. Mironowicz, *Jozafat Dubieniecki*, dz. cyt., s. 217.

²⁹ BLAN, F. 19-91.

ka słuckiego, datowanego na rok 1517³⁰.

Pomiannik pisany jest półustawem XVI wieku i liczy 34 karty³¹. Charakter pisma w pewnym momencie ulega zmianie, można przypuszczać, że są to późniejsze, XVII-wieczne dopiski. Na wiek XVII wskazuje ich treść.

Karta druga *Pomiannika* zawiera zapewnienia, że imiona wszystkich, którzy zostali wpisani do tego *Pomiannika* z błogosławieństwa archimandryty słuckiego, będą wspomniane na służbach odprawianych w monasterze słuckim. Szczególnie na małej litii odprawianej w pritworze (przedsionku cerkwi). Wspomniane będą „po wsia dni” każdego tygodnia na wieczerni i jutrzni oraz podczas Wielkiego Postu. Następnie opisany jest krótko porządek wspomniania zmarłych, czyli wskazówki dla duchownych³².

Na karcie trzeciej rozpoczyna się właściwy tekst *Pomiannika*. Pierwszymi postaciami wspomnianymi są patriarchowie Konstantynopola oraz prawowierni cesarze prawosławni³³. Chodzi tu bez wątplenia o cesarzy bizantyjskich – świadczą o tym praktyki przy mianowaniu biskupów w Rzeczypospolitej, jeszcze z końca wieku XIV i wieku XV – wybór metropolity musiał być zatwierdzony przez patriarchę i cesarza Konstantynopola.

Następnie *Pomiannik* mówi o metropolitach (chodzi tu o metropolitów kijowskich) bez wymieniania imion. W dalszej kolejności, w podobny sposób, wymienia kniaziów, biskupów, archimandrytów i mnichów (potwierdza to fakt pochodzenia *pomiannika* ze środowiska monastycznego), a także cały stan duchowny oraz nie pomija: caryc, kniagin, inoków, inokiń, braci i sióstr „zde leżaszcych i powsiudu prawosławnych”³⁴.

Po tym fragmencie, będącym swego rodzaju wstępem, wymienieni zostają z imienia metropolici kijowscy:

pomiani raba swojego metropolita Grigorija, Archijepiskopa Siemiona, Archijepiskopa Ionu, Archijepiskopa Makarija, Archijepiskopa Josifa, Mitropolita Jonu, Archijepiskopa Josifa, Mitropolita Josifa, Archijepiskopa Makarija, Metropolita Sylwestra, Archijepiskopa Jonu³⁵.

Pierwszy na liście to metropolita Grzegorz Bułgar zasiadający na tronie metropolitnym w latach 1458–1473, a ostatni to metropolita Jonasz, sprawujący swą funkcję w latach 1568–1577. Zwraca uwagę brak na niniejszej liście metropolity Misaela, oskarżanego o tendencje unijne³⁶, oraz metropolity Spirydona, uznawanego za antymetropolitę.

³⁰ *Akty odnosziaszcziesia k istorii Zapadnoj Rossii, sobrannyje i izdannyye archieograficzeskoku komisijeju*, t. 1, Sanki Pietierburg 1846, s. 111, 113; P. Batuszkow, *Bielorussia i Litwa. Istoriczeskije sudby Siewiero-Zapadnego kraja, primieczanija*, s. 72; I. Citkowski, *Słucki Swiata Troicki Monastyr*, „Prasławauje”, 8/1999, Minsk, s. 26; A. Skiepjjan, *Olelkowicze w XVI wieku w życiu społeczno-kulturalnym Wielkiego Księstwa Litewskiego*, w: *Władza i prestiż*, dz. cyt., s. 557.

³¹ BLAN, F. 21-799.

³² BLAN, F. 21-799, k. 2.

³³ Tamże, k. 3.

³⁴ Tamże.

³⁵ Tamże.

³⁶ Na temat dążeń unijnych metropolity Misaela zob. A. Łapiński, *Zygmunt Stary*, dz. cyt., s. 15-22. W. Hryniewicz, *Prekursor unijnych dążeń Rusinów. Memoriał unijny metropolity Mizaela*, w: *Unia brzeska, geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, pod red. R. Łuźnego, F. Ziejki i A. Kępińskiego, Kraków, 1994, s. 54-65; L. Korczak, *W kręgu litewskich zwolenników unii kościelnej w*

Metropolita Spiridon został mianowany przez patriarchę Konstantynopola, ale nie został uznany przez Kazimierza Jagiellończyka, który polecił wypędzić go z Rzeczypospolitej. Spiridon nie znalazł również uznania w Moskwie. Kiedy zjawił w niej, został aresztowany i osadzony w monasterze św. Feraponta. Biskupi na Rusi moskiewskiej musieli składać przysięgę, że nie będą uznawać metropolity Spiridona, zwanego „Satana”, który uzyskał swą godność w Carogrodzie, w państwie bezbożnych Turków³⁷. W dalszej kolejności w *Pomianniku* wymienieni zostali inni arcybiskupi i biskupi³⁸.

Pomiannik zawiera także spis archimandrytów słuckich oraz archimandrytów innych monasterów wywodzących się z monasteru św. Trójcy. Wymienieni archimandryci słuccy to między innymi: archimandryta Skimnik Makary, archimandryta Skimnik Onufry, archimandryta Skimnik Jonasz, archimandryta Skimnik Awramij, Archimandryta Skimnik Gabriel, archimandryta Józef, archimandryta Michał Zagorodzki archimandryta Jemieljan³⁹. Przydomek *skimnik* występujący przy większości wymienionych, świadczy, że byli to mnisi, którzy przyjęli święcenia, „małej schimy”, drugi w kolejności stopień święceń mniszych w Kościele prawosławnym.

Dalsze miejsca na liście zajmują archimandryci Makary i Awramij. Nadpisy nad ich imionami świadczą, że nie byli to archimandryci słuccy, lecz raczej mnisi z monasteru słuckiego, którzy zostali archimandrytami w innych monasterach. Spis wymienia również trzy kobiety – mniszki o imionach Anna, Fiewronija i Akilina. Po nich następuje spis mnichów monasteru słuckiego⁴⁰.

Na kartach następnych wymienieni zostali przedstawiciele rodów książęcych, magnackich oraz przedstawiciele szlachty. Spis na pierwszym miejscu wymienia kniażnię Olenę (Aleksandrę) z rodu Olelkowiczów, żonę księcia Fiedora Jarosławowicza⁴¹. Po niej następuje spis różnych książąt, wśród których również zwraca uwagę obecność przedstawicieli rodu Olelkowiczów, książąt słuckich, dobroczyńców monasteru⁴². W spisie pojawiają się też imiona przedstawicieli rodów książęcych, którzy przyjęli stan mniszy lub są uznawani za świętych w Kościele prawosławnym. W kontekście tym uwagę zwraca imię księżnej Julianny Olszańskiej. Jej relikwie odkryte zostały w latach 20-tych XVII wieku, co może oznaczać, że wpis ten pochodzi z tego okresu⁴³.

Po obszernym spisie rodów książęcych następuje spis nazwisk magnaterii i szlachty. Pojawiają się nazwiska żony Andrzeja Niemirowicza, wojewody kijowskiego oraz hetmana dwornego⁴⁴, Marii Eremickiej, Bogusza Borsukowicza, Iwana Wajkiewicza,

drugiej połowie XV wieku, w: *Polska i jej sąsiedzi w późnym średniowieczu*, Kraków 2000, s. 323-332; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003, 192-194.

³⁷ Je. Gołubinski, *Istorija ruskoj Cerkwi*, t. II, kn. 3, Moskwa 1997, s. 551; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska 1370–1632*, Warszawa 1934, s. 68.

³⁸ BLAN, F. 21-799, k. 3.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ J. Wolff, *Kniaziowe litewsko-ruscy do końca czternastego wieku*, Warszawa 1895, s. 168-169.

⁴² BLAN, F. 21-799, k. 4.

⁴³ Por. A. Naumow, *Domus divisa*, Kraków 2002, s. 57.

⁴⁴ *Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku*, opracowali H. Lulewicz i A. Rachuba, Kórnik 1994, s. 45.

Żdana Bykowskiego, Wasyla Zarojskiego, Pawła Wołodkiewicza, czy Iwana Koszki⁴⁵. Cechą charakterystyczną całego spisu jest obecność mnichów i nizek wśród przedstawicieli większości wymienionych rodów.

Pomiannik wymienia także Bohusza Bohowitynowicza, dobroczyńcę monasterów supraskiego i grodzieńskiego św. Borysa i Gleba w XVI wieku⁴⁶. Pojawienie się jego nazwiska w *Pomianniku słuckim* może oznaczać, że czynił on też nadania na rzecz monasteru słuckiego św. Trójcy, co jak do tej pory jest słabo odnotowane w literaturze historycznej.

W *Pomianniku* został wymieniony także Łukasz Michnikowicz oraz członkowie jego rodziny: Jemieljan i Tomasz⁴⁷. Wśród zapisów XVII-wiecznych zainteresowanie budzi wymienienie Józefa Bobrykowicza, archimandryty wileńskiego, późniejszego biskupa białoruskiego (1632–1635) oraz Leoncjusza Karpowicza, również archimandryty wileńskiego⁴⁸. Zapisy te zostały dokonane nie wcześniej niż w roku 1620, a nie później niż w roku 1635. Wśród dalszych zapisów *Pomiannika* warto zauważyć nazwiska Aleksandra Ogińskiego, kasztelana trockiego i Samuela Szycika-Zalewskiego, archimandryty słuckiego⁴⁹.

Pomiannik słucki zawiera też imiona mnichów monasteru św. Mikołaja w Pustynce pod Kijowem. Mnisi ze Słucka porozumieli się z mnichami monasteru św. Mikołaja, iż będą wzajemnie wspominać mnichów zmarłych w tych monasterach – mnisi słuccy mnichów kijowskich, a mnisi kijowscy słuckich. Umowa w tej sprawie zapisana została na karcie 23 *pomiannika* i miała być nienaruszona po „wsze czasy”. Umowa była zawarta za czasów archimandryty słuckiego Józefa w roku 1660⁵⁰.

Pomiannik słucki wymienia w sumie ponad sto imion i nazwisk biskupów, magnaterii, szlachty i innych osób. Dlatego niezbędna jest dalsza jego analiza w celu identyfikacji przynajmniej części osób w nim wymienionych.

Pomianniki monasterskie pełniły funkcję nie tylko ksiąg liturgicznych i modlitewnych. Zawierają one cenny materiał dotyczący fundacji na rzecz monasterów, liczby mnichów oraz odnotowują inne ważne informacje z ich życia. Są świadectwem rozwoju i zmian w życiu monastycznym i religijnym w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie nowożytnym. Są także źródłem do poznania genealogii rodów ruskich i litewskich. Materiał w nich zawarty jest również cenny dla teologa, językoznawcy i historyka.

⁴⁵ BLAN, F. 21-799, k. 4a-13.

⁴⁶ Tamże, k. 13; ASD, t. IX, s. 413.

⁴⁷ BLAN, F. 21-799, k. 13.

⁴⁸ Tamże, k. 14; L. Lewszun, *Leontij Karpowicz, żiźń i twórczestwo*, Minsk 2001; A. Mironowicz, *Józef Bobrykowicz, biskup białoruski*, Białystok 2003.

⁴⁹ BLAN, F. 21-799, k. 18.

⁵⁰ Tamże, k. 23-24

***Pomanniki (religious memorial books) of the 16th century
from The Grand Duchy of Lithuania Orthodox monasteries***

The article deals with the problem of genesis and significance of religious books – sinodics („pomianniki”) containing the names of dead and alive persons. These names have been commemorated in the daily Orthodox liturgical cycle; the prayer was said for these people. The author of the article analyses such religious books which appeared in monasteries in western territories of the Republic of Poland: Supraśl, Żyrowice, Słuck. All books come from the 16th century.

Translated by Małgorzata Kurianowicz